

Мартиролог же истолковывает как христианский подвиг не жизнь, а поведение в момент смерти. Летописец не-сколько декларативно наполняет жизнь князя важным с точки зрения движения истории смыслом. Мартиролог — скорее протоколист, смысл подвига святого мученика выражает не он, а поведение самого князя, его поступки и слова.

Литература

1. *Аверинцев С. С.* Поэтика ранневизантийской литературы. — М., 1997. — 343 с.
2. *Бугославский С. К.* вопросу о характере и объеме литературной деятельности преп. Нестора // ИОРЯС. — 1914. — Т. XIX, кн. 1. — С. 131-186; Кн. 3. — С. 153-191.
3. *Еремин И. П.* Лекции и статьи по истории древней русской литературы. Издание второе, дополненное / Отв. ред. Н. С. Демкова. — Л., 1987. — 328 с.
4. *Ильин Н. Н.* Летописная статья 6523 года и ее источник (Опыт анализа) / Отв. ред. В. Д. Королюк. — М., 1957. — 210 с.
5. *Кусков В. В.* Проблемы историзма древнерусской литературы XI-XII вв. // ТОДРЛ. — Т. 50. — СПб., 1997. — С. 303-309.
6. *Лихачев Д. С.* Величие древней литературы // Библиотека литературы Древней Руси: В 20-ти тт. / Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексева, Н. В. Понырко. — СПб., 1997. — Т. 1. XI-XII века. — С. 7-24.
7. *Лихачев Д. С.* Избранные работы: В 3-х томах. — Л., 1987. — Т. 1. Развитие русской литературы X-XVII веков. Поэтика древнерусской литературы. — 656 с.
8. *Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатівським списком) / Переклад, післяслово та коментарі В. В. Яременка.* — К., 1990. — 558 с.
9. *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — 686 с.
10. *Мифы народов мира: Энциклопедия в двух томах.* — М., 1991-1992.

БАРОКОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В ОРАТОРСЬКО-ПРОПОВІДНИЦЬКІЙ ПРОЗІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ (ДО ВИВЧЕННЯ ДОРОБКУ ІОАНИКІЯ ГАЛЯТОВСЬКОГО)

В період бурхливих подій XVII-XVIII ст. здійснюється прагнення до національного самовираження, оригінального світобачення і світовідчуття. Література ж стає проявом динаміки часу, напруженого оновлення суспільства. Прийшовши на зміну Відродженню, література бароко характеризується "поєднанням релігійних і світських мотивів, образів, тяжінням до різних контрастів, складної метафоричності, алегоризму і емблематичності, прагненням вразити читача пишним, барвистим стилем, риторичним оздобленням твору [1, 79]. Без сумніву, література бароко відбивала пошук стилю, революцію форми, що увібрала в себе тяжіння до новаторського способу творення. "Є всі підстави твердити, — слушно наголошує І. Іваньо, — що з середини XVII майже до кінця XVIII ст. бароко залишається стильовою домінантою творчості більшості українських письменників; стиль цей позначився на величезній кількості пам'яток письменства, що відносяться до різних літературних видів" [2, 50].

Посилена увага дослідників до творів XVII-XVIII ст., ґрунтовний аналіз вивчення їх на всіх рівнях свідчить про панування барокового стилю в культурі тих часів. Епоха бароко збагатила літературу новими темами, образами, способами художнього відображення. На думку А. Макарова, мова бароко — це "мова молитви, віри у вищий сенс світобудови й людської доброти. У ній відбилася та мудрість, яка з'єднує віки і не дає людині загинути через свій розум" [3, 62]. Захоплюючи і розвиваючи різні художні традиції, письменники XVII-XVIII ст. звертаються до іноказання, складних метафор і уподібнень, контрастності, екзальтованості в поєднанні з гротескністю. Література бароко виробляє на українському ґрунті свою теорію, що найчастіше виявляла всі основні його властивості: антинормичність сприйняття і відображення світу, почуттєву й інтелектуальну напруженість, поєднання аскетичних

закликів з гедонізмом, рафінованості з бруталністю, абстрактної символіки з натуралістичністю в трактовці деталей, динамічність, афектованість, театральність, феєричність, ілюзійонізм [4, 9]. Дослідники вважають, що феномен українського літературного бароко полягає в органічному “поєднанні трьох основних струменів: християнському, грецько-візантійсько-слов'янському, модерному ренесансно-західноєвропейському та народноміфологічному [5, 40]. Як справедливо твердить Д. Чижевський: “В поезії бароко маємо перший підхід... до занедбаної доти народної поезії, до фольклору” [6, 241].

Слід зазначити, що цей феномен українського бароко найповніше запанував в релігійній сфері.

Тривалий час в літературознавстві ораторсько-проповідницькі твори другої половини XVII ст. вважались зразками схоластичної школи і тому певний час не були предметом спеціальних досліджень. Настійна потреба заново прочитати твори, осягнути діапазони проповідницького мистецтва виникла завдяки дослідженню культури бароко на Україні.

У XV-XVII ст. в Україні були поширені рукописні і друковані збірники ораторсько-проповідницьких творів, відомі під назвою учительних Євангеліїв. Це були зібрання проповідей, які ще називали словами, казаннями, повчаннями.

Перерісши орбіти церковного учительства, проповідницькі твори стають провідним жанром ораторської прози. Одним із яскравих репрезентантів проповідництва другої половини XVII ст., основоположником барокової проповіді на Україні був Іоанн Галатовський. В 1659 році він видає свою знамениту книгу проповідей “Ключ розуміння” та теоретичну частину “Науку, або спосіб зложення казань”, що була додана до третього видання збірника. У передмові до збірника Галатовський акцентує увагу на меті свого твору: “Для того тая книга “Ключем ся називаєт, же священникам до казаня двери отмікаєт, хиба кто сам не схочет и будет леноватися, той не напишет казаня, маючи тут так ясную науку и так латвій способ зложення казань” [7, 195]. Ця передмова фіксує прагнення автора до стрункості плану, сконденсованості частин “казання”, яскравості мовлення. Проповідник твердить, що “кто хо-

чет казанье учинити, найперш маєт положити з писма святого фему, которая ест фундаментом всего казанья”.

Згодом він допускає користуватись не тільки темами, запозиченими з святого писма, але й творами християнських письменників, житійною літературою. І хоча вимоги до ортодоксальності змісту були вагомими, Галатовський, відповідно до потреб часу, пропонує “пропозиції... мудрих та дивних, часом веселих, часом смутних, котрі людей барзо охочими до слухання чинять”. А ці “пропозиції” можна віднайти, читаючи “Гисторії і кройніки о rozmaїтих панствах і сторонах, що ся в них діяло й тепер що ся дієт, треба читати книги о звірах, штатах, гадах, рибях, деревах, зілах, каміннях, і rozmaїтих водах, которіі в морю, в ріках, в студнях і на інших містцях знайдутся і уважати їх натуру, власноти і skutki і тоє собі нотовати й апліковати до своєї річи, которую повідати хочеш” [7, 220].

Отже, казання слід наситити гостросюжетним матеріалом, що запозичується із різних збірників або з власного досвіду. Обравши фему, слід продумати структуру “казання”, що, на думку І. Галатовського, має складатись з трьох частин, які допоможуть священникам донести зміст висловленого до слухачів. У першій частині (екзордіум, зачин) проповідник повинен перед слухачами поставити мету проповіді “ознаймаєт людям пропозыцію свою, постановленье умыслу своего..., о чем хочет казанья мети”. Основною частиною проповіді є друга (наррація). В ній, як твердить Галатовський, “все казанья замыкається, до неї “іншіє часті стягаются” і в ній висловлюється зміст проповіді. Третя ж частина (конклюдія) повинна зафіксувати почуте і закріпити його в пам'яті.

Всі три частини повинні взаємодіяти між собою, бо в протилежному випадку проповідник не зуміє донести головну ідею і “жадної мудрості ему не припишут”. Крім теоретичних настанов щодо укладання проповіді, Галатовський вводить і практичний бік. Він наводить кілька прикладів із власних проповідей, подає свої феми, екзордіуми, наррації і конклюдії з метою унаочнення. Це становить другий “способ зложення казанья” до неділі і свят, де Галатовський радить розділити фему в наррації на частини і пояснювати кожну окремо. Третій “способ зложення казанья” пристосований на випадок похорону, де автор

пропонує возвеличувати “цноты и добрыи учынки” померлого, етимологію прізвища, походження тощо.

Таким чином, унаочнення теоретичної частини повинні увиразнити не тільки гомілетику (науку новомодного красномовства), яку викладав Галятовський, але й допомогти тим священикам, хто хотів укладати самостійно “казання”. Тому що, головна риса проповідей — їх переконливість і дохідливість: “Старайся, жеби все люде зрозумели тое, що ти мовиш на казанню... Бо многіє суть казнодеї мудріє, самі добре що умеют, а не могут албо не хотят “нигним людем того ясне выразити и протолковать, овшем латвую реч мовою своею затрудняют, затлмуют”.

Вихід збірника був новим кроком в літературі тих часів: бо проєктував увагу тих проповідників, що бажали вчитися “искусству приложениа” на кращих світових зразках.

Проповіді І. Галятовського несуть подвійну функцію: по-перше, виховують слухачів у вірі та моралі; по-друге, виступають гідною протидією еретикам. Ця призначеність проповідей і лягла в основу його оригінальних “казань”, в яких відчутно дають себе знати елементи барокової риторичної патетики. “Досить проста, за Галятовським, схема побудови проповіді, — зазначає Д. Чижевський, — наповнюється в його власних проповідях різноманітним матеріалом, що вживається або як приклади (історичні та інші оповідання), або для різномірної метафорики, для різних порівнянь” [6, 283]. Справді, мову проповідей сповнюють напружений метафоризм, порівняння-символи, широке використання письменником величезної кількості відомостей з природознавства, історії, майстерно опрацьованих і скомпонованих.

Зокрема, Галятовський висловлює нетрадиційні думки про явища природи: походження грому, блискавки, землетрусу, вітру і хмар; про сонячні і місячні затемнення; свідчення про квіти, каміння; будову людського тіла тощо. Ці відомості базуються на переплетіннях наукових довідок і власних спостережень: “Гды месяц сближится до солнца и под него подойдет, также станет между солнцем и землею, на той час солнце тмится, бо месяц, подошедши под солнце, не допущает променям солнечным землю осветити и для того на земле темности найдутся. Месяц тмится, гды земля станет между солнцем и месяцем, бо от земли

тьень походит и месяц затемняет. Гды солнце или месяц тмится, предназначают каране боже на свете, голод, войну, поветре, албо упадок якого панства, королевства”. Отже, об’єкт місячного затемнення перетворюється на джерело повчання. Перед проповідником постає одна мета — видобути мораль з кожного явища оточуваної дійсності і надати їй всеохоплюючого дидактизму. Алегорично-символічному витлумаченню піддані різноманітні явища світу, властивості рослин, звички й риси тварин тощо. Так, Галятовський порівнює Старий і Новий Заповіти з обома бігунами неба. Такі ефектні порівняння, образні паралелізи, іносказання, незвичайні оповідання відповідали моральним запитам та потребам слухачів.

Виховуючи в проповідях людину для служби Богові, автор порушує вічні проблеми. Зокрема, злої і доброї любові. За Галятовським (казання № 15), добра любов — це любов до мудрості, ближнього, доброчинності, зла ж любов порушується прагненням до багатства (переповнені комори, скрині) і тілесної краси. Ці погляди підпорядковані завданням бароко — зворушити, розбурхати враження слухача, вплинути на його розум, почуття.

Галятовський вносить у проповідь щось нове, оригінальне для слухачів, подекуди суто світського характеру. Використовуючи приклади та анекдоти, проповідник виявляє знайомство з багатьма візантійськими і середньовічними письменниками, цитує численних античних та західноєвропейських письменників, використовує уривки з наукових творів. Зустрічаються зразки з давньої історії — оповіді про Птолемея, Демокріта, Аннібала; відбувається поєднання міфологічних і християнських образів, зокрема дельфійський оракул дає наказ на влаштування божниці діви Марії, з’являються аргонавти. Далі здійснюється перехід від давніх часів до того дня — анекдот про литовського князя Вітовта, який наказав захистити живу людину в ведмежу шкуру.

В його проповідях знайдемо відгуки і на події тих часів. Турбуючись про “війну домовую”, що точилася після смерті Богдана Хмельницького на Україні, Галятовський наводить байку про Орла і Стрілу: “Єдного орла пострілено стрілою, а гди позрів орел на ту стрілу, побачив на ній пера орлії і почав мовити: не жаль мні, же мене б’єть тое дерево і желізо, але жаль мні, же мої ж пера орлії орла

б'ють мене" (цитата з Арістофана). Проповідник наголошує, що ця байка "до нашої мови квадрує". В іншій проповіді, розповідаючи про оборонця християн святого пророка-громовика, Гаятовський порівнює його зі Скандербегом, захисником Албанії від турків. Ці спостереження, побудовані на порівняннях, породжені прагненням проповідника розібратись в навоколишньому світі.

Він турбується про братство між багатими і бідними, засуджує тих, хто не хоче "товаришуватися з людьми убогими", "соби пространное, а иншим тисное місце чинят" і доводить, що після смерті вони будуть "мати товариство з діяволами, будуть в пекли, як в скрини железной тисной, замкнені на вики". Ці настанови відповідали духові церковної моралі. Поруч же, у казанні на благовіщення проповідник, використовуючи оповідь про "всесвітній потоп", підтримує ідею соціальної нерівності, стверджує, що "троякій єсть стан людській: один посполитий, другой панский, третій духовний. Предназначались ти три станы сыны Ноеви — Сим, Хам і Афет. Сим предназначал стан духовный, Афет предназначал стан панский, Хам предназначал стан посполитый, бо Хам служил двум братьям своим Симови и Афетови. Так люде посполитні служат панам и духовенству". Ці твердження фіксують певну схоластику у поглядах Гаятовського, однак його засудження жадоби до багатства, хабарництва, зловживання стосунками тощо свідчать про прагнення проповідника висвітлити негативні сторони життя тогочасного суспільства.

"Ключ розуміння", крім цікавих історичних та етнографічних відомостей, описів народних вірувань, залучає і згадки про культуру, духовні цінності інших народів. Оповідний матеріал, введений в текст казання, посилював його вмотивованість, доказовість, переконливість, дохідливість: "А кгда будеш мовити що на казаню, а того чим не доведеш, скажут люди, же то неправда и твои вымысли". Казання Гаятовського насичені матеріалами, незвичайними відомостями. Проповідник дає таку раду: "Читай книги і, що хорошо є вчиташ, нотуй собі і до свого казання аплікуй".

Отже, проповідницькі твори Гаятовського стали багатющим резервуаром не тільки релігійного, але й світського оповідного матеріалу. За твердженням М. Костомарова,

ці приклади, анекдоти, порівняння "придавали проповідям Гаятовського большую занимательность, и "Ключ розуміння" был одним из самых читаемых книг в Малоросии даже в близкое к нам время" [8, 377-379]. На думку ж М. Сумцова, Гаятовському притаманна нескритичність у ставленні до запозиченого матеріалу, беззастережна віра в авторитети [9, 15-16]. Але М. Сумцов при ряді досить критичних оцінок "казань" Гаятовського робить велику справу у дослідженні спадщини проповідника. Він систематизує книжні джерела, на які посиляється Гаятовський, а також розглядає співзвучність ряду легенд з "казань" проповідника і фольклору, обґрунтовуючи методику їх вивчення.

Гаятовський виявляв великий інтерес до оповідань історичного, апокрифічного, легендарного змісту. Його книга проповідей про різні "чуда" багородиці Марії отримала назву "Небо новое". Двадцять вісім відділів збірника нараховують 445 різних "чудес", як називає оповідання Гаятовський. Беручи оповідь від дня народження богородиці, перебування в церкві, народження Ісуса Христа, "чуда" над хворими, померлими тощо, залучає до проповідей книжкові джерела, фольклорні матеріали. Подекуди це своєрідні варіації казкового сюжету: "В земле татарской в граде Криму єсть скала, под которую часов давных бил смок (дракон), людей и скотов пожирающий, для того от гор вси люди утекали". Почали греки молитися богородиці, "чтобы их от того смока збавити, единой ночи обачили свеч запаленую". Від свічки і загинув дракон.

Однак, богородиця не тільки допомагала, але й карала, як, зокрема, у "чуді" про невшанування неділі.

Для проповідей збірки "Небо новое" та книги "Скарбниция потребная, или Чудеса пресвятой богородиці", що була додана до "Неба нового" і розповідала про "чуда" елеської ікони св. Марії, характерне поєднання двох начал реального і казково-фантастичного.

Виступаючи палким патріотом рідної Вітчизни, Гаятовський у розповідь про виникнення Елеської церкви, про зруйнування її татарами, а також різні чудеса, що відбувались в ній, залучає і оповідь про важкі часи напередодні російсько-турецької війни. Стиль мовлення бере свої традиції з усної творчості і нагадує поважну оповідь казки. Його проповіді на суто релігійну тематику подеку-

ЛИЧНОСТЬ ХУДОЖНИКА В ЦИКЛЕ В. Ф. ОДОЕВСКОГО "РУССКИЕ НОЧИ"

Появление в середине тридцатых годов целого ряда русских "повестей о художниках" свидетельствовало о стремлении писателей поставить вопросы, особенно близкие литературной теории и практике немецкого романтизма. Исходя из своего представления об искусстве, немецкие писатели-романтики (Ваккенродер, Новалис и др.) утверждали мысль о надмирности художественного творчества, исключительности и избранности художника-творца, дар которого ниспослан свыше, благодаря чему его творчество имеет внеличный характер.

В связи с этим в художественных произведениях романтиков возникают образы художников как людей необыкновенных, исключительных, в силу своей избранности возвышающихся над обыкновенными людьми, толпой; часто поэтому в повестях романтиков художники изображаются гениальными безумцами, людьми одержимыми. Общество в силу своей низменности их не признает, смеется над ними, презирает и отвергает их. Художник, таким образом, — лицо трагическое, и трагичность его связана с духовной противопоставленностью обществу.)

Тема поэта и поэзии, столь важная для В. Ф. Одоевского, получила глубокое обоснование и развитие в цикле "Русские ночи" (1844), ранее именовавшемся "Домом сумасшедших". Постепенно эта тема становится одной из ключевых — и именно потому, что в ней для Одоевского заключены не только вопросы, но и отчасти ответы, в ней есть элементы решения проблемы о путях человечества к истине и счастью.

Писатель делает героями "Русских ночей" самых разных людей, от Бетховена до импровизатора Киприяно. Их объединяет общая черта: неполнота жизни, дисгармоничность духовного развития.

В "Opere del Cavaliere Giambattista Piranesi" (1831) размышления Одоевского о судьбе и назначении художника касаются нравственной природы таланта. Пиранези — это человек с "разорванным сознанием". Он одержим замыс-

ди сповнювались суспільними проблемами часу. Одна в цілому, "чуда" повинні показати добропорядність і все милість богородиці, засудити гріховність людської натури. Вплітаючи у проповіді всілякі пророцтва, казки, байки тощо, Галятовський вносить цікаве і нове, залучаючи не тільки релігійний, але й світський оповідний матеріал. Фольклорні витоки, порівняння, аналогії, метафори чи алегорії давали можливість проповіднику реалізувати свої художні можливості. Також не слід забувати, що літературні властивості барокової проповіді багато в чому зумовлювались потребами аудиторії. Забарвлені моралістичністю, наближені до сучасності та до народної творчості проповіді Галятовського приваблюють оригінальним формулюванням, вбранням думки.

Ознайомлення з проповідями Галятовського — змістом, формою, суспільною функцією — дає підстави твердити, що проповідь як провідний жанр ораторської прози починає підпорядковуватись не тільки релігійним завданням, а також просвітительським та естетичним.

Гадаю, що не можна недооцінювати і художніх, і естетичних вартостей, які несуть в собі твори релігійного характеру, в яких особливо помітний бароковий стиль. Без ґрунтового вивчення проповідницьких творів, релігійної поезії не можна відтворити цілісної картини розвитку українського бароко.

Література

1. Літературознавчий словник-довідник. — К., 1997.
2. Іваньо І. В. Про українське бароко // Рад. літературознавство. — 1970. — № 10.
3. Макаров А. Світло українського бароко. — К., 1994.
4. Крекотень В. І. Українська література XVII ст. — К., 1987.
5. Андрієнко Л., Мізюк І. Естетична сутність і цінність літератури українського бароко // Дивослово. — 1997. — № 2.
6. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). — Тернопіль, 1994.
7. Галятовський І. Ключ розуміння. — К., 1985.
8. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях. Отдел второй. — СПб, 1874.
9. Сумцов Н. Ф. Иоанникий Галятовский (К истории южно-русской литературы XVII в.) — К., 1984.